Archive of SID

بررسی انواع ریسک و روش‌های مدیریت آن در نظام بانکداری بدون ربای ایران

تاریخ دریافت: ۸۷/۶/۱۶ تاریخ تأیید: ۸۷/۷/۲۱

اصغر ابوالحسنی*
رفیع حسنی‌مقدم**

چکیده

طی چند سال اخیر بحث ریسک و مدیریت آن در ادبیات مالی و بانکی بسیار مورد توجه قرار گرفته است. به بیان دیگر نظام مالی و بانکی با انواع گوناگونی از ریسک روبه‌رو است که مدیریت آنها در جای خود بسیار اهمیت دارد. نظام بانکداری و مالیه اسلامی نیز با عنایت به ویژگی‌های خاص خود با ریسک‌هایی روبه‌رو است. این ریسک‌ها از دو دیدگاه قابل بررسی است. نخست؛ ریسک‌هایی که بین نظام بانکی و مالی متعارف واسلامی مشترک هستند. دوم؛ ریسک‌هایی که فقط در بانک‌های اسلامی وجود دارد. از این‌رو شناسایی و مدیریت انواع ریسک در نظام مالی و بانکی اسلامی بسیار مهم است. الگوی کنونی بانکداری بدون ربا در کشور نیز با توجه به ویژگی‌های خاص آن با ریسک‌هایی روبه‌رو است. برخی از این ریسک‌ها با ابزارهای رایج و متعارف مدیریت ریسک قابل کنترل هستند، اما برخی دیگر با روش‌های رایج قابل مدیریت نیستند.

در این مقاله پس از مروری بر مطالعه‌های انجام‌شده درباره ریسک و مدیریت آن در بانکداری اسلامی، انواع ریسک‌هایی که نظام بانکی کشور با آن روبه‌رو است؛ مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد و سرانجام چند روش کاربردی سازگار با اصول و مبانی اسلامی جهت مدیریت انواع ریسک پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: *ریسک، مدیریت ریسک، بانکداری بدون ربای ایران، بانکداری اسلامی، تأمین مالی اسلامی.*

طبقه‌بندی JEL: G32, G21.

*. عضو هیئت‌علمی سازمان مرکزی دانشگاه پیام نور و معاون اداری و مالی دانشگاه.
Email: Abolhasani@pnu.as.ir

**. کارشناس ارشد اقتصاد. Email: Moghadam_rafi@yahoo.com

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه

یکی از مهم‌ترین تکنیک‌های بخش مالی و بانکی که امروزه بسیار مورد توجه قرار گرفته است، تکنیک مدیریت ریسک است. نظام مالی و بانکی با توجه به ویژگی‌های خاص آن با انواع گوناگونی از ریسک و مخاطره مانند: ریسک اعتباری، ریسک نقدینگی، ریسک بازار و ... روبه‌رو است. از طرفی شناسایی، کنترل مقدار و میزان هر یک از این ریسک‌ها در جایگاه خود برای بخش مالی و بانکی بسیار پر اهمیت است. بنابراین، تکنیک مدیریت ریسک از یک‌سو به تبیین و تشخیص انواع ریسک می‌پردازد و از سوی دیگر، روش‌های مدیریت این ریسک‌ها را ارایه می‌کند.

نظام بانکداری ایران با توجه به الزام‌های شرعی و ویژگی‌های خاص آن در تخصیص و تجهیز منابع با ریسک‌های ذیل روبه‌رو هستند:

۱. ریسک‌هایی که همه بانک‌های متعارف و اسلامی در برخورد با آن مشترک هستند؛

۲. ریسک‌هایی که فقط نظام مالی و بانکی اسلامی با آن روبه‌رو می‌شود.

با توجه به ویژگی‌های خاص در تخصیص و تأمین وجوه و الزام‌های شرعی، نظام مالی و بانکداری اسلامی با پاره‌ای از ریسک‌های روبه‌رو می‌شود که تکنیک و روش‌های مدیریت ریسک متعارف قابلیت برخورد با آنها را ندارند. از این‌رو ارایه روش‌های مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی که از یک‌سو با قانون‌ها و الزام‌های شرعی مطابقت داشته باشد و از سوی دیگر قابلیت کاربرد در این نظام را داشته باشد، ضرور است.

افزون بر آن‌دو الگوی کنونی بانکداری بدون ربای ایران نیز با توجه به ویژگی‌های خاص آن با ریسک‌هایی روبه‌رو است که برخی قابل کنترل و برخی دیگر با روش‌های رایج قابل مدیریت نیستند.

از این‌رو الگوی بانکداری بدون ربای ایران نیاز به بررسی انواع ریسک و مدیریت آنها با توجه به قانون‌های اسلامی را دارد. در مقاله کوشیده شده انواع ریسک و روش‌های مدیریت آن در بانکداری غیرربوی ایران مورد بررسی قرار گیرد. در این جهت ابتدا مطالعه‌های انجام‌گرفته درباره مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی و بدون ربا مورد بررسی خواهدگرفت. پس از آن مروری بر ادبیات مدیریت ریسک در بانکداری متعارف انجام خواهد پذیرفت و پس از معرفی ساختار بانکداری بدون ربا در ایران، انواع

www.SID.ir

Archive of SID

ریسک‌های موجود در نظام بانکی کشور معرفی و روش‌های مدیریت آنها ارایه می‌شود و سرانجام جمع‌بندی و ارایه پیشنهادهایی برای مدیریت ریسک در نظام بانکداری بدون ربای کشور ارایه می‌شود.

ادبیات موضوع

درباره مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی مطالعه‌های متعددی در داخل و خارج از کشور صورت گرفته است. کدخدایی (۱۳۷۹) در مقاله «پدیده ریسک در بانکداری اسلامی» انواع ریسک‌هایی که بانک‌ها با آن روبه‌رواند را بررسی و آنها را به دو نوع سیستماتیک و غیرسیستماتیک تقسیم کرده است. ریسک سیستماتیک از راه عامل‌های بازاری و ریسک غیرسیستماتیک از راه عامل‌های غیربازاری به وجود می‌آید. از نظر وی با توجه به اینکه عامل‌های بازاری خارج از کنترل هستند، بنابراین، مدیریت ریسک قابل‌کاربرد برای ریسک‌های غیرسیستماتیک را دارد. به عقیده وی نظام تأمین مالی حاکم بر بانکداری اسلامی از ویژگی‌های سرمایه‌داری برخوردار است. بنابراین بانکداری اسلامی با ریسک‌هایی همچون ریسک عدم بازپرداخت، اخلاقی، نقدینگی، نوسان‌های متغیرهای اقتصادی و مقررات روبه‌رو است. وی برای کاهش این ریسک‌ها روش‌هایی مانند: گرفتن وثیقه، حرکت اقتصاد به سمت رقابتی و تثبیت مقررات در بلندمدت را پیشنهاد می‌کند.

ساندراراجان و اریکو (۱۳۸۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «جایگاه ابزارهای سرمایه‌گذاری و مؤسسه‌های مالی اسلامی در نظام مالی بین‌المللی مباحث اصلی در مدیریت ریسک و چالش‌های موجود» به پیچیدگی‌های تأمین مالی از راه روش‌های مشارکتی و ریسک‌های ناشی از آن در بانکداری اسلامی پرداخته‌اند. آنها همچنین به کمبود ابزارهای مالی مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی اشاره داشته‌اند و پس از آن به تقویت چارچوب مقرراتی جهت قیمت‌گذاری و کنترل ریسک براساس ارکان اصلی نظام مطلوب بانکداری یعنی سرمایه، دارایی، مدیریت، درآمد، نقدینگی و حساسیت به ریسک (CAMELS)* و بر حرکت بانک‌های سلامی در جهت بهبود شاخص‌های نظام مطلوب بانکداری تاکید کرده‌اند. سرانجام آنها در قسمت ضمیمه مقاله خود عقدهای اسلامی را به دو دسته

*. Capital, Assets, Management, Earnings Liquidity and Sensitivity.

www.SID.ir

Archive of SID

مشارکتی و غیرمشارکتی تقسیم کرده و دریافت وثیقه در عقدهای مشارکتی را وسیله‌ای برای کاهش ریسک معرفی می‌کنند. افزون بر آن درباره عقدهای مشارکتی با وجود غیرمتعارف‌بودن دریافت وثیقه در این عقدها، گرفتن وثیقه به‌وسیله بانک برای کاهش ریسک مخاطرات اخلاقی (Moral Hazard) را لازم می‌دانند.

مهدوی‌نجم‌آبادی (۱۳۸۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «تفاوت‌های اساسی توزیع ریسک در دو نظام بانکداری اسلامی و سنتی»، به بررسی چهار نوع ریسک مالی، عملیاتی، بازار و برون‌سازمانی در بانکداری اسلامی و سنتی پرداخته است و به این نتیجه می‌رسد که مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی با توجه به ویژگی‌های خاص آن بسیار مشکل‌تر از بانکداری سنتی است. وی برای کاهش این ریسک‌ها شراکت ریسک با گیرنده وام به وسیله گرفتن وثیقه به‌وسیله بانک و همچنین اجرای نظام وکالتی به‌وسیله بانک را مورد بررسی قرار داده است.

عقیلی‌کرمانی (۱۳۸۱) در مقاله «مدیریت ریسک در بانکداری سنتی در مقایسه با بانکداری بدون ربا» به بررسی چهار نوع ریسک بازار، اعتباری، عملیاتی و نقدینگی در بانکداری اسلامی می‌پردازد. وی این‌طور نتیجه می‌گیرد که با توجه به ثبت دارایی‌ها در بانکداری بدون ربا تحت عنوان سرمایه‌گذاری، بین بانکداری سنتی و بانکداری بدون ربا فقط ریسک اعتباری متفاوت است. از این‌رو، در بانکداری بدون ربا از لحاظ مدیریت ریسک فقط برای ریسک اعتباری باید راهکارهای متفاوتی از بانکداری سنتی ارایه داد. وی برای این مسئله دو پیشنهاد ارایه می‌کند. نخست؛ حرکت به سمت بانکداری سنتی و اعطای تسهیلات به‌صورت استقراض و روش دیگر، عمل‌کردن به‌صورت شرکت‌های سرمایه‌گذاری، به‌علت عدم امکان تشکیل یک سبد دارایی کارا، حرکت به سمت بانکداری سنتی را ترجیح می‌دهد.

اکبریان و دیانتی (۱۳۸۵) در مقاله «مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا» به این نتیجه می‌رسند که با توجه به اینکه در بانکداری بدون ربا نرخ ثابت و از قبل پیش‌بینی شده برای عقدها وجود ندارد، مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا در مقایسه با بانکداری ربوی اهمیت دو چندانی دارد. آنها همچنین با بررسی ابزارهای مهندسی مالی برای مدیریت ریسک در نظام سرمایه‌داری به ارایه چند ابزار مهندسی مالی در نظام مالی اسلامی

www.SID.ir

Archive of SID

به‌صورت سرمایه‌گذاری مستقیم، مشارکت، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، قولنامه، بیع‌الوفا و قولنامه و سرانجام کاربردهای این ابزارها در مدیریت ریسک می‌پردازند.

خان و احمد (Khan & Ahmed, 2001) در تحقیقی با عنوان «مدیریت ریسک: تحلیل بررسی موضوعات در صنعت مالیه اسلامی» که برای بانک توسعه اسلامی انجام دادند، به‌صورت تجربی به تحلیل مدیریت ریسک در مؤسسه‌های مالی و بانکی اسلامی پرداخته‌اند. آنها برای این تحقیق، پرسشنامه‌ای را برای کمی‌کردن ریسک‌های عملیاتی، نقدینگی، بازار و اعتباری برای عقدهای مضاربه، مشارکت، سلم، استصناع، مرابحه و اجاره، به ٦٨ بانک و مؤسسه مالی اسلامی در ٢٨ کشور ارسال کردند که از این تعداد ١٧ مؤسسه از ١٠ کشور پرسشنامه را پر کرده و برای آنان ارسال کرده‌اند. آنان با بررسی این پرسشنامه‌ها و امتیازبندی آن، انواع ریسک در بانکداری اسلامی را کمی کردند و به این نتیجه رسیدند که ریسک اعتباری کمترین ریسک را در میان ریسک‌های دیگر در نظام مالی و بانکی اسلامی دارد. آنان علت این مسئله را این موضوع می‌دانند که اکثر روش‌های تأمین مالی اسلامی به پشتوانه دارایی است و این دارایی می‌تواند به عنوان وثیقه مورد استفاده قرار گیرد. همچنین با توجه به این پرسشنامه‌ها مقدار ریسک‌های عقدهای مالی اسلامی را به دست آوردند که براساس آن، عقدهای مضاربه، سلم، استصناع و مشارکت نسبت به عقدهای مرابحه و اجاره ریسک بیشتری دارند و سرانجام با استفاده از روش رتبه‌بندی داخلی (Internal Rating System) میزان مطلوب ذخیره سرمایه مورد نیاز برای مقابله با ریسک عقدهای اسلامی را تعیین کردند.

محمد عبیدالله (Mohammad Obaidullah, 2002) در مقاله‌ای با عنوان «مدیریت ریسک اسلامی: به سوی کارایی و اخلاقیات بیشتر» به تعریف کارایی و بررسی استفاده از قرارداد اختیار معامله برای کاهش و مدیریت ریسک در چارچوب قانون‌های اسلامی پرداخته و ثابت کرده قرارداد اختیار معامله در چارچوب اسلامی کاراتر از اختیار معامله در نظام ربوی است. وی همچنین با استفاده از خیار شرط، و بیع‌الوفا چندین روش برای کاهش و مدیریت ریسک ارایه می‌کند و با مقایسه این روش‌ها و روش‌های مرسوم در نظام ربوی به این نتیجه می‌رسد که با کاربرد این روش‌ها مسئله بازی با مجموع صفر (zero – sum game) (در ادبیات، نظریه بازی‌ها، بازی با مجموع صفر نوعی از بازی است که در آن برد یک بازیکن

www.SID.ir

Archive of SID

در صورت باخت بازیکن دیگر رخ می‌دهد) به حداقل می‌رسد.

با توجه به مطالب بالا مشخص است که هیچ کدام از مقاله‌ها و مطالـه‌هـای صـورت گرفته به بررسی ریـسک و مـدیریت آن در الگـوی کنـونی بانکـداری بـدون ربـای ایـران نپرداخته‌اند. این مطالعه استفاده از آن مطالعه‌ها به بررسی ریسک و ارایه روش‌های مدیریت آن در الگوی بانکداری بدون ربای ایران می‌پردازد.

فرایند و نظام مدیریت ریسک در بانکداری متعارف

اگرچـه مؤلفـه‌هـای اصـلی مـدیریت ریـسک شـامل تـشخیص، سـنجش، پـایش (Monitoring)* و مدیریت انواع ریسک هستند، اما این هدف‌ها هنگامی اجرایی مـی‌شـود که نظام کارامد پدید آید (توجه شود پروسه مدیریت ریسک بـرای انـواع ریـسک در یـک بخش مالی به فعالیت‌ها، اندازه و میزان پیشرفتگی این بخـش بـستگی دارد). بـا توجـه بـه پیشنهادها و توافق‌های کمیته بال پروسه مدیریت ریسک در بانک‌ها شامل سه جزء است:

۱. اجرای مدیریت ریسک فراگیر و سیاست‌های مناسب؛
۲. اطمینان از پروسه سنجش، کاهش و پایش ریسک به‌طور کارا؛
۳. کنترل‌های داخلی مناسب.

به‌صورت یک نتیجه کلی می‌توان پروسه و فرایند مدیریت ریسک را این‌طور خلاصه کرد:

۱. تشخیص ریسک؛
۲. اندازه‌گیری ریسک؛
۳. بررسی روش‌های مقابله با ریسک و انتخاب بهترین روش؛
٤. اجرای روش؛
۵. نظارت بر اجرای بهینه مدیریت ریسک (BCBS, 1999 & 2001).

بررسی روش‌های مدیریت ریسک‌های معین

در قسمت پیش پروسه مدیریت ریسک به‌طور کلی مورد بررسی قرار گرفـت. در ایـن قسمت مدیریت برخی از ریسک‌های معین مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

*. پایش از مصدر پاییدن (مراقبت‌کردن) است. لغت Monitoring در اصطلاح به معنای دیده‌بانی، نظارت، مراقبت‌کردن و پاییدن است.

www.SID.ir

Archive of SID

چگونگی مدیریت ریسک اعتباری

هر بخش مالی از جمله بانک‌ها می‌بایست تحت یک نظام کامل و جامع تشخیص اعتباری فعالیتهای خود را انجام دهند تا میزان واقعی ریسک اعتباری مربوط به یک گیرنده تسهیلات و یا طرف تجاری خود را جهت جلوگیری از بد گزینی (Adverse Selection) به حداقل رسانند و بنابراین بانک‌ها جهت تصدیق اعتباری گیرنده تسهیلات و یا طرف تجاری نیاز به اطلاعات زیادی دارند. نظام بانکی می‌تواند با استفاده از روش‌هایی همچون تبدیل به اوراق بهادارکردن دارایی‌ها (Securitization) مشتقات اعتباری (Credit Derivatives)، فروش بدهی و ... ریسک اعتباری مربوط به سبد دارایی خود را کاهش دهد. بانک‌ها باید نظام قوی جهت ارزش‌گذاری وثیقه‌ها و طبقه‌بندی ریسک‌های بالقوه مشتریان خود داشته باشند. بانک‌ها همچنین باید نظام نرخ‌گذاری ریسک داخلی جهت مدیریت ریسک اعتباری داشته باشند. یک چنین نظامی باید قابلیت رتبه‌بندی مشتریان را بر حسب درجه مشخصی از ریسک اعتباری داشته باشد (Khan & Ahmed , 2001:34).

نحوهٔ مدیریت ریسک نرخ بهره

بانک‌ها و بخش‌های مالی باید سیاست‌های مشخص و روشنی را جهت کنترل ریسک نرخ بهره داشته باشند. این سیاست‌ها شامل تعریف مسئولیت‌ها و ذی‌حساب‌ها، گزارش‌گیری مستمر و استفاده از ابزارها و تکنیک‌ها جهت کنترل ریسک نرخ بهره است. ریسک نرخ بهره برای هر یک از اجزای دارایی و بدهی بانک باید بر حسب تاریخ سررسید، بازپرداخت و ارزش‌گذاری مجدد معین شود. تکنیک‌های بسیاری جهت سنجش ریسک نرخ بهره وجود دارد. مهم‌ترین آنها عبارتند از: تحلیل شکاف (GAP Analyses)، آزمون شرایط بحران (StressTesting) و روش شبیه‌سازی (Simulation) که مبتنی بر روش‌ها و پیش‌فرض‌های آماری و ریاضی است. با استفاده از این روش می‌توان وقایع و رخدادهای آینده مربوط به تغییر یک متغیر را با استفاده از اطلاعات گذشته پیش‌بینی کرد. بانک‌ها همچنین باید از آزمون فشار یا بحران جهت بررسی اثر احتمالی تغییر نرخ بهره بر شیب منحنی عایدی استفاده کنند (همان).

www.SID.ir

Archive of SID

راه‌های مدیریت ریسک نقدینگی

بانک‌ها باید نظام سنجش و پایش جهت ارزیابی ورودی و خروجی نقدینگی در آینده داشته باشند به‌طوری که یکی از مهم‌ترین اصول مدیریت ریسک نقدینگی برآورد نیازهای نقد بانک در آینده است. این برآورد می‌تواند بر مبنای سه روش انجام گیرد:

۱. برآورد بر مبنای منابع و مصارف وجوه نقد؛

۲. برآورد بر مبنای ساختار دارایی‌ها و بدهی‌ها و سرعت تبدیل آنها به وجوه نقد؛

۳. برآورد بر مبنای شاخص‌های نقدینگی.

در صورت ارتباط بانک با فعالیت‌های بین‌المللی و در نتیجه ارزهای خارجی باید یک نظام سنجش، پایش و کنترل مربوط به نقدینگی ارزهای خارجی وجود داشته باشند (همان).

چگونگی مدیریت ریسک عملیاتی

با توجه به اینکه ریسک عملیاتی می‌تواند از قصور و عدم کارایی پرسنل و افراد (People Risk)، تکنولوژی (Technology Risk) و روند کاری (Process Risk) رخ دهد، مدیریت این ریسک بسیار پیچیده است. مدیران ارشد باید با استفاده از استراتژی‌ها و سیاست‌های ابلاغی به‌وسیله هیئت مدیره به اجرای نظام مدیریت ریسک عملیاتی بپردازند. با توجه به پیچیده‌بودن ریسک عملیاتی کمی‌کردن این ریسک کار دشواری است. در هر حال بانک‌ها می‌توانند برآوردی از ریسک عملیاتی را با توجه به گزارش‌های حسابرسی، گزارش‌های مدیران، برنامه کسب و کار (Business Plan) و ... داشته باشند. با توجه به منابع گوناگون ریسک عملیاتی، راه‌های گوناگونی برای کاهش و مدیریت آن نیز وجود دارد. یکی از منابع ریسک عملیاتی، پرسنل و کارکنان بانک هستند. به همین علت یک سامانه اثربخش مدیریت و کنترل برای کاهش ریسک پرسنل لازم است. حساب‌رسان داخلی نقش مهمی را در کاهش این نوع ریسک بازی می‌کنند (همان).

بررسی و تحلیل نظام کنونی بانکداری بدون ربای ایران

در این قسمت به بررسی نظام بانکداری بدون ربای ایران در بخش تخصیص و تجهیز منابع می‌پردازیم. به عبارت دیگر با توجه به اینکه بحث مدیریت ریسک بیشتر در بخش

www.SID.ir

Archive of SID

تخصیص و تجهیز منابع کاربرد دارد، از بررسی خدمات بانکی در بانکداری بدون ربای ایران صرف‌نظر می‌کنیم.

أ. تجهیز منابع در نظام بانکداری بدون ربای ایران

با توجه به ماده‌های سه تا شش قانون بانکداری بدون ربا سه نوع سپرده به شرح ذیل در نظام بانکی ایران وجود دارد:

۱. سپرده قرض‌الحسنه جاری

این سپرده براساس قرارداد قرض بدون بهره است و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد و حق دارد هر زمان که بخواهد منابع خودش را به وسیله چک، به‌طور شخصی یا به وسیله دیگری برداشت کند. به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نمی‌شود. در برابر، سپرده‌گذار از خدمات رایگان حساب جاری استفاده می‌کند (موسویان، ۱۳۸۵: ۲۱).

۲. سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز

این سپرده نیز براساس قرارداد قرض بدون بهره است و سپرده‌گذار، وجوه مازاد خود را در آن سپرده می‌گذارد و حق دارد در مواقع نیاز به بانک مراجعه کرده، منابع خود را برداشت کند. به این نوع سپرده‌ها سودی پرداخت نمی‌شود و برای تشویق سپرده‌گذاران اعلام می‌شود که مانده موجودی آنان در امور خیر، وام قرض‌الحسنه داده می‌شود و آنان در پاداش معنوی آن شریک می‌شوند. افزون بر این، به‌صورت قرعه‌کشی به برخی از سپرده‌گذاران جایزه‌های جنسی یا نقدی می‌پردازند (همان).

۳. سپرده سرمایه‌گذاری

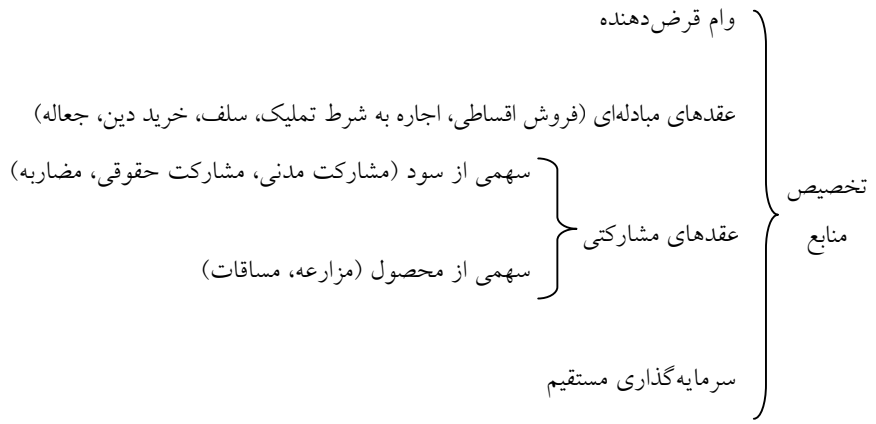
این سپرده‌ها که به دو نوع کوتاه‌مدت سه تا شش‌ماهه و بلندمدت یک تا پنج‌ساله تقسیم می‌شوند، براساس قرارداد وکالت عام هستند. بانک در جایگاه وکیل، وجوه نقدی سپرده‌گذاران را دریافت کرده، در معامله‌های سودآور به کار می‌گیرد و در پایان سال مالی سود حاصل از آن معامله‌ها را پس از کسر حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران می‌پردازد (همان).

www.SID.ir

Archive of SID

ب. تخصیص منابع در نظام بانکداری بدون ربای ایران

با توجه به ماده‌های هفت تا هفده قانون بانکداری بدون ربا، نظام بانکی می‌تواند وجوه و منابع حاصل از سپرده‌ها را با استفاده از روش‌های ذیل تخصیص دهد؛ دیاگرام پایین این روش‌ها را به‌طور خلاصه نشان می‌دهد:

اکنون به‌طور خلاصه به بررسی هر یک از این روش‌های تخصیص وجوه می‌پردازیم.

۱. اعطای وام قرض‌الحسنه

در این شیوه، بانک‌ها منابع سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی به‌صورت وام قرض‌الحسنه در امور خیرخواهانه مانند: ازدواج، درمان، تحصیل و اشتغال در اختیار متقاضیان قرار می‌دهند. این وام‌ها بدون بهره‌اند و از گیرنده تسهیلات فقط درصد ناچیزی به‌صورت کارمزد عملیاتی دریافت می‌شود. در این شیوه بانک در جایگاه مؤسسه واسطه‌ای خیریه و غیرانتفاعی عمل می‌کند، و وجوه مازاد افراد خیر را تجهیز کرده به دست متقاضیان نیازمند می‌رساند (همان: ٢٤).

۲. عقدهای مبادله‌ای

در این شیوه بانک وجوه و منابع خود را با استفاده از قراردادهایی مانند: فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله و خرید دین در اختیار متقاضیان قرار می‌دهد. سود حاصل از این عقدها، معین و از پیش تعیین‌شده است.

www.SID.ir

Archive of SID

۳. عقدهای مشارکتی

این قراردادها به دو صورت سهمی از سود و ستانده شامل مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه و مساقات است. در این شیوه بانک وجوه و منابع را با توجه به قراردادهای ذکر شده در اختیار متقاضی قرار می‌دهد تا آنان در فعالیت‌های اقتصادی به کار برند. در این حالت بانک در سود، زیان و ستانده (بسته به نوع قرارداد) حاصل از فعالیت اقتصادی با متقاضی تسهیلات شریک است.

۴. سرمایه‌گذاری مستقیم

در این شیوه، بانک‌ها بخشی از منابع را در فعالیت‌های مستقیم اقتصادی چون ساخت بزرگراه‌ها، تونل‌ها و دیگر پروژه‌های بزرگ زیربنایی سرمایه‌گذاری، و ارزش افزوده طرح‌ها و پروژه‌ها را به‌صورت سود بانک و سپرده‌گذاران لحاظ می‌کنند. در این شیوه نیز بانک در جایگاه صاحب سرمایه و سرمایه‌گذار، مسؤولیت‌ها و مخاطره‌های فعالیت اقتصادی را عهده‌دار می‌شود (همان: ص ۲۵).

روش‌های تخصیص منابع

انواع قرارداد	انواع تامین مالی	رابطه حقوقی	سود
قرض‌الحسنه	قرض‌الحسنه	قرض بدون بهره	کارمزد
مبادله‌ای	اجاره به شرط تملیک	اجاره	معین
	جعاله	جعاله	معین
	فروش اقساطی	بیع نسیه	معین
	خرید دین	بیع دین	معین
	سلف	بیع سلف	معین
سرمایه‌گذاری مستقیم	مضاربه	مضاربه	متغیر
	مشارکت مدنی	شرکت	متغیر
	مشارکت حقوقی	شرکت	متغیر
	مزارعه	مزارعه	متغیر
	مساقات	مساقات	متغیر
	——	——	متغیر

www.SID.ir

Archive of SID

بررسی و تحلیل انواع ریسک در نظام بانکداری بدون ربا ایران

همان‌طور که در مقدمه ذکر شد نظام بانکداری اسلامی با دو نوع متفاوت از ریسک روبه‌رو است. نوع نخست شامل ریسک‌های متداول که نظام بانکداری متعارف نیز با آن روبه‌رو است و نوع دوم که اختصاص به نظام مالی و بانکداری اسلامی دارد و از قانون‌ها و الزام‌های شرعی سرچشمه می‌گیرد. افزون بر آن، نظام بانکداری بدون ربای ایران با توجه به ویژگی‌های ساختاری آن با یک‌سری از ریسک‌های دیگر نیز روبه‌رو است. در این قسمت به بررسی و تحلیل انواع ریسک در نظام بانکداری بدون ربای ایران می‌پردازیم:

۱. **ریسک اعتباری**: این ریسک به علت عدم اجرای به موقع و کامل تعهدها به‌وسیله طرف مقابل قرارداد پدید می‌آید. به نظر می‌رسد نظام بانکداری بدون ربای ایران با دو نوع گوناگون از ریسک اعتباری روبه‌رو است. نخست؛ ریسک اعتباری برای عقدهای مبادله‌ای که به علت نااطمینانی در پرداخت اصل و سود حاصل از دریافت تسهیلات به‌طور کامل و در موعد مقرر به‌وسیله فرد متقاضی پدید می‌آید. دوم؛ ریسک اعتباری که به علت مسئله اطلاعات نامتقارن (Asymetric Information) در عقدهای مشارکتی فراهم می‌آید. به عبارت دیگر در این عقدها، بانک به علت عدم تمایز و تشخیص ویژگی‌های اعتباری، سوددهی طرح و فعالیت اقتصادی از یک سو و مشکل‌ها و مسایل در مرحله اجرا و بهره‌برداری طرح از سوی دیگر با ریسک ناشی از انتخاب بد (Adverse Selection) و مخاطره اخلاقی (Moral Hazard) روبه‌رو می‌شود. به بیان دیگر با توجه به ویژگی این نوع از عقدها (مشارکتی) بانک در زیان و مخاطره‌های ناشی از فعالیت‌های اقتصادی با گیرنده تسهیلات سهیم بوده و همچنین تشخیص و ارزیابی ویژگی‌های اعتباری گیرنده تسهیلات و فعالیت اقتصادی برای بانک مشکل است، ریسک اعتباری این عقدها در مقایسه با عقدهای مبادله‌ای فروان‌تر است. شاید یکی از علل کمرنگ‌شدن عقدهای مشارکتی در بانکداری اسلامی و بانکداری ایران فراوان‌بودن نسبی ریسک اعتباری این عقدها باشد؛

۲. **ریسک قیمت**: این ریسک به علت نوسان‌ها و تغییرهای شدید قیمت دارایی‌ها و موجودی‌های نزد بانک پدید می‌آید. همان‌طور که در قسمت پیش ذکر شد یکی از روش‌های تخصیص منابع در نظام بانکداری بدون ربا، تخصیص منابع از روش سلف است. استفاده از این روش به‌ویژه در شرایط عدم ثبات قیمت برای نظام بانکی، ریسک

www.SID.ir

Archive of SID

قیمت را افزایش می‌دهد. برای درک بهتر فرض کنید بانک کشاورزی ۱۰۰ واحد سیب را در ابتدای تابستان به قیمت ٦۰ واحد به‌صورت سلف از کشاورز خریداری کرده و کل مبلغ را پرداخت کرده است. بر طبق این قرارداد کشاورز موظف است سیب را سه‌ماهه به بانک تحویل دهد. اکنون اگر هنگام تحویل سیب از سوی کشاورز (پس از سه ماه) قیمت سیب دچار کاهش شدید شده و به‌طور مثال به ۳۰ واحد برسد، بانک دچار زیان می‌شود.

از سوی دیگر بر اثر تورم، ارزش کالاها و دارایی‌هایی که بانک براساس فروش اقساطی در اختیار متقاضی قرار می‌دهد، کاهش می‌یابد. به‌طور مثال فرض کنید بانک صادرات جهت تامین مالی یک کارخانه، لوازم و تجهیزات خاصی را به ارزش صد واحد به‌صورت فروش اقساطی در اختیار متقاضی قرار می‌دهد و با فرض وجود تورم ۱۰ درصدی در اقتصاد، ارزش مطالبه‌های دریافتی بانک صادرات ۱۰ واحدکاهش یافته و به نود واحد می‌رسد؛

۳. ریسک عدم تعدیل: عدم تعدیل نرخ سود در عقدهای مبادله‌ای مشکل‌هایی را برای نظام بانکداری بدون ربا پدید آورده و باعث ریسک عدم تعدیل می‌شود. برای درک بهتر فرض کنید بانک مسکن یک واحد مسکونی به ارزش ٦۰ واحد را طبق قرارداد اجاره به شرط تملیک در اختیار متقاضی قرار می‌دهد. مدت قرارداد ۱۲ ماهه و اجاره هر ماه ۵ واحد است. اکنون اگر پس از مدتی بر اثر تورم و افزایش قیمت، ارزش خانه افزایش یابد، بانک نمی‌تواند میزان اجاره هر ماه را بر مبنای نرخ تورم تعدیل کرده و افزایش دهد. به عبارت دیگر بانک نمی‌تواند براساس نرخ‌گذاری اجاره به‌صورت شناور و بر مبنای تورم عین مستأجره را در اختیار مستأجر قرار دهد. زیرا براساس قانون‌های اسلامی و نظر فقیهان اجاره بها باید معین و مشخص باشد؛

٤. ریسک نقدینگی: یکی از عامل‌هایی که باعث افزایش ریسک نقدینگی می‌شود، ناتوانی بانک در تأمین و کسب وجوه نقد با صرف هزینه قابل قبول از راه استقراض است. با توجه به نهی ربا در قانون‌های اسلامی، نظام بانکی بدون ربا اجازه استفاده از استقراض وجوه نقد از راه بهره را ندارد. بنابراین، باید از روش‌های دیگر برای کسب نقدینگی استفاده کند. نظام بانکی بدون ربای ایران نیز افزون بر مسئله پیش‌گفته با یک‌سری مشکل‌های ساختاری روبه‌رو است که این مشکل‌ها ریسک نقدینگی را افزایش می‌دهد. یکی از مهم‌ترین این مشکل‌ها فقدان بازارهای پولی بین بانکی است؛

www.SID.ir

Archive of SID

۵. ریسک عملیاتی: همان‌طور که در قسمت‌های پیش ذکر شد ریسک عملیاتی به‌طور معمول از خطای تکنولوژیکی، انسانی یا یک اتفاق پدید می‌آید. نظام بانکی بدون ربای ایران نیز با توجه به ویژگی‌های خاص آن به‌طور نسبی با ریسک عملیاتی فراوانی روبه‌رو است. مهم‌ترین عللی که باعث افزایش این ریسک در نظام بانکی بدون ربای ایران می‌شود عبارت است از:

۱. عدم تخصص کافی و آموزش مناسب کارکنان بانکی ایران در اجرای عقدهای اسلامی؛
۲. عدم وجود نرم‌افزارهای جامع حسابداری مطابق با قراردادهای مالی اسلامی؛
۳. عدم وجود یک سامانه پایش (Monitoring) و کنترل جامع برای نظارت بر قراردادهای مالی بر مبنای قانون‌های اسلامی و به‌طور کلی بر کارکنان و نظام بانکی.

٦. ریسک اعتماد: یکی از مهم‌ترین مسایلی که نظام بانکی بدون ربای ایران با آن روبه‌رو است، کاهش اعتماد سپرده‌گذاران و مردم به نظام بانکی است. به عبارت دیگر عدم توانایی بانک‌های ایران در تنظیم قراردادهای گوناگون مالی طبق قانون‌های اسلامی باعث عدم اطمینان سپرده‌گذاران و مشتریان به نظام بانکی می‌شود. به عبارت دیگر صوری‌شدن عقدها در بانک‌های ایران باعث کاهش اطمینان مردم به نظام بانکی شده و این مسئله خود باعث برداشت وجوه و سپرده‌ها به‌وسیله سپرده‌گذارانی که به قانون‌ها و مقررات اسلامی پایبند هستند، می‌شود (Khan & Ahmed, 2001: 126).

۷. ریسک کاهش سپرده: در نظام بانکداری بدون ربای ایران، بانک در جایگاه وکیل ایفای نقش می‌کند. بدین صورت که با دریافت حق وکالت از طرف موکل (سپرده‌گذار) مدیریت وجوه و سرمایه را به عهده می‌گیرد. اکنون اگر بانک به علت ضعف مدیریت و کاهش کارایی نتواند وجوه را به درستی مدیریت کرده و آنها را در فعالیت‌های پر سود به کار گیرد یا به بیان دیگر، نقش وکیل را به درستی ایفا نکند، سپرده‌گذاران وجوه خود را از بانک خارج می‌کنند. با حضور و ایجاد بانک‌های خصوصی در ایران این مسئله بسیار مشهود است. به‌طوری که به علت کاهش کارایی در بانک‌های دولتی، سپرده‌گذاران وجوه و سپرده‌های خود را به بانک‌های خصوصی که توانایی بهتری در مدیریت وجوه دارند، انتقال می‌دهند. این مسئله باعث ریسک کاهش سپرده در بانک‌های دولتی ایران شده است.

۸. ریسک دولت: سیطره دولت بر نظام اقتصادی ایران باعث کاهش کارایی اقتصاد از

www.SID.ir

Archive of SID

جمله نظام بانکی شده است. تسهیلات تکلیفی و دستوری و تعیین نرخ سود تسهیلات و سپرده‌ها به‌وسیله دولت و بدون توجه به نرخ سود حاصل از عرضه و تقاضا در بازار باعث افزایش ریسک نقدینگی و ریسک کاهش سپرده برای بانک‌های دولتی ایران شده است. همان‌طور که افزایش بدهی دولت به نظام بانکی نیز مشکلی مضاعف برای نظام بانکی ایران پدید آورده است.

ریسک‌های تخصیص وجوه در بانکداری بدون ربای ایران

در قسمت پیش انواع ریسک‌هایی که نظام بانکی با آن روبه‌رو است، مورد بررسی قرار گرفت. در این قسمت به تحلیل و بررسی مهمترین ریسک‌هایی که روش‌های تخصیص منابع در نظام بانکداری ایران با آن روبه‌رو است، ارایه می‌شود.

أ. عقدهای مبادله‌ای

جعاله: طبق ماده ١٦ قانون عملیات بانکی بدون ربا ایران، بانک‌ها می‌توانند از عقد جعاله به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی استفاده کنند. جعاله عبارت است از متعهدشدن شخص حقیقی یا حقوقی به پرداخت اجرت (جعل) معین در برابر انجام کار معین. شخص متعهد را جاعل و انجام‌دهنده کار را عامل می‌گویند. (موسوی خمینی، ١٤١٦: ١، ٥٣٨؛ موسویان، ١٣٨٦: ٢٢٥) قرارداد جعاله با توجه به ویژگی‌های خاص فقهی که در بر دارد با ریسک‌هایی روبه‌رو است؛

ریسک عقد جایز: به باور مشهور فقیهان قرارداد جعاله، قراردادی جایز است بنابراین پیش از آنکه عامل شروع به کار کند، جاعل و عامل می‌توانند جعاله را به هم بزنند (مراجع عظام تقلید، ١٣٨٣: ٢، ٣٠٤؛ موسویان، ١٣٨٦: ٢٩٩). بعد از آنکه عامل شروع به کار کرد، اگر جاعل بخواهد جعاله را به هم بزند اشکال ندارد، اما باید مزد مقدار عملی را که عامل انجام داده به وی بپردازد، همان‌طور که عامل می‌تواند عمل را ناتمام بگذارد، اما اگر تمام‌نکردن عمل اسباب ضرر جاعل شود، باید آن را تمام کند و در صورتی که کار را ناتمام بگذارد، استحقاق اجرت را نخواهد داشت (همان). برای درک بهتر فرض کنید یک شرکت نفتی پروژه حفر یک چاه و تمام لوازم و خدمات مربوط را به‌صورت قرارداد جعاله به قیمت ۵۰۰ واحد به بانک ملی ایران واگذارد. اکنون اگر پس از مدتی شرکت نفتی

www.SID.ir

Archive of SID

(جاعل) به عللی از انجام پروژه منصرف شود، با توجه به جایزبودن قرارداد جعاله، می‌تواند قرارداد را فسخ کند. در این حالت بانک ملی (عامل) متحمل هزینه فرصت، زمان از دست رفته و ... شده است که شاید برای بانک جبران‌ناپذیر باشد. البته شرکت نفتی باید اجرت و مزد مدت زمانی که بانک مشغول به فعالیت بوده را بپردازد اما شاید این مقدار هزینه فرصت بانک را جبران نکند. بنابراین یکی از ریسک‌هایی که قرارداد جعاله با آن روبه‌رو است، ریسک جایزبودن آن است. البته روش‌هایی برای مدیریت و کاهش این ریسک وجود دارد که در قسمت‌های بعد به آن می‌پردازیم.

ریسک نقدینگی (جعاله خاص): یکی از انواع جعاله، جعاله خاص است. در جعاله خاص شخصیت عامل برای جاعل (کارفرما) اهمیت دارد. و اگر عامل انجام کار را به دیگری واگذارد، مستحق اجرت نخواهد بود. (نجفی، ۱۳۹۲: ۳۵، ۱۹۱؛ موسویان، ۱۳۸٦: ۲۲٦) این مسئله می‌تواند برای نظام بانکی ریسک نقدینگی پدید آورد. برای درک بهتر فرض کنید در مثال پیشین قرارداد جعاله بین بانک ملی و شرکت نفتی از نوع خاص باشد. در این صورت اگر پس از مدتی بانک ملی به علت نیاز نقدینگی قصد واگذاری قرارداد به شخص (حقیقی یا حقوقی) دیگری را داشته باشد، با توجه به ویژگی جعاله خاص نمی‌تواند این کار را انجام دهد.

ریسک اعتباری جعاله: ممکن است اجرت عمل ناشی از قرارداد جعاله به‌وسیله جاعل به موقع و به‌طوری کامل پرداخت نشود.

اجاره به شرط تملیک: اجاره به شرط تملیک، عقدی است که در آن شرط می‌شود مستأجر در پایان مدت اجاره و در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد، عین مستأجره را مالک شود. (بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳٦۳)

ریسک عدم تعدیل: نوسان قیمت و عدم تعدیل اجاره‌بها در قرارداد اجاره به شرط تملیک می‌تواند برای موجر (نظام بانکی) ریسک پدید آورد.

ریسک اعتباری: به نظر می‌رسد با توجه به اینکه قرارداد اجاره به شرط تملیک به پشتوانه دارایی (عین مستأجره) و منفعت آن انجام می‌شود، به‌طور نسبی ریسک اعتباری کمی داشته باشد.

سلف: بانک‌ها می‌توانند به منظور فراهم‌ساختن تسهیلات لازم جهت تأمین نقدینگی

www.SID.ir

Archive of SID

مورد نیاز واحدهای تولیدی، آن بخش از تولیدهای این واحدها را که سهل‌البیع باشد بنابه درخواست آنها پیش‌خرید (سلف) کنند (همان).

ریسک قیمت: با توجه به ویژگی‌های قرارداد سلف مهم‌ترین ریسکی که این قرارداد با آن روبه‌رو است، ریسک قیمت است. سقوط یکباره قیمت کالای پیش‌خرید شده، باعث ریسک قیمت در قرارداد سلف می‌شود.

ریسک اعتباری: با توجه به اینکه در قرارداد سلف باید قیمت کالا در ابتدای قرارداد به‌وسیله شخصی که پیش‌خرید می‌کند پرداخت شود، ریسک اعتباری در این قرارداد به‌نسبت فراوان است. برای درک بهتر فرض کنید بانک کشاورزی مقدار ۱۰۰ واحد سیب را به قیمت ٦۰ واحد از کشاورزان پیش‌خرید کرده است. زمان تحویل کالا سه‌ماه پس از انعقاد قرارداد است. اکنون اگر پس از سه ماه قیمت سیب افزایش پیدا کرده و به‌طور مثال به ۸۰ واحد برسد، احتمال اینکه کشاورز در تحویل به موقع و کامل کالاها اشکال پدید آورد، وجود دارد.

ریسک نقدینگی: اگر کسی چیزی را به بیع سلف خریده باشد، نمی‌تواند پیش از سررسید آن را بفروشد (موسوی‌خمینی، ١٤١٦: ١، ٥٠٠؛ موسویان، ١٣٨٦: ٢١٤). بنابراین قابلیت نقد شوندگی سلف در بازار ثانویه امکان‌پذیر نیست. از این‌رو ریسک نقدینگی این قرارداد به‌طور نسبی فراوان است.

فروش اقساطی: در این تسهیلات، بانک‌ها بنابه درخواست و تعهد مشتری به خرید اموال مورد درخواست آنان اقدام کرده و سپس اموال خریداری‌شده را به‌صورت اقساط به مشتری واگذار می‌کنند (ناصری و باقری، ١٣٨٦: ٢٧٩).

ریسک عدم تعدیل: با توجه به عدم تعدیل نرخ سود و قیمت در قرارداد فروش اقساطی، هر گونه تورم و افزایش ناگهانی قیمت باعث کاهش ارزش مطالبه‌های قابل دریافت حاصل از فروش اقساطی برای بانک می‌شود و ریسک عدم تعدیل را افزایش می‌دهد.

خرید دین: در حال حاضر عملیات مربوط به خرید دین بر مبنای آیین‌نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری و مقررات اجرایی آن، که در جلسه ١٣٦١/٨/٢٦ شورای پول و اعتبار به تصویب رسیده و متعاقباً در شورای نگهبان نیز مطرح و با اکثریت آرا، مخالف با شرع یا قانون اساسی شناخته نشده است، انجام می‌پذیرد (هدایتی، ۱۳۸۰: ۱۵۹). با توجه به این

www.SID.ir

Archive of SID

آیین‌نامه بانک‌ها می‌توانند اسناد مدت‌دار را بعد از احراز واقعی‌بودن و بنابه درخواست مشتری، خریداری (تنزیل) کنند (موسویان، ۱۳۸٦: ۸۸).

ریسک اعتباری: مهم‌ترین ریسکی که خرید دین برای بانک‌ها پدید می‌آورد، ریسک اعتباری است. با توجه به اینکه خرید دین ابزاری برای خرید و فروش بدهی است، عدم پرداخت به موقع و کامل بدهی به‌وسیله بدهکار (مدین) ریسک اعتباری بانک را افزایش می‌دهد.

ب. عقدهای مشارکتی

عقدهای مشارکتی خود به دو دسته قراردادهای سهمی از سود و سهمی از محصول تقسیم می‌شود. در این قسمت ریسک عقدهای مشارکتی در دو قالب سهمی از سود و سهمی از محصول مورد بررسی قرار می‌گیرد.

قراردادهای سهمی از سود: در نظام بانکداری بدون ربای ایران قراردادهای سهمی از سود شامل مضاربه، مشارکت مدنی و مشارکت حقوقی است. در اینجا از بررسی جزیی این عقدها صرف‌نظر نموده و فقط به بررسی ریسک‌های این عقدها پرداخته می‌شود.

ریسک اعتباری: در قراردادهای سهمی از سود (به‌ویژه مضاربه و مشارکت مدنی) عدم پرداخت به موقع و کامل سهم سود بانک، به‌وسیله شریک یا مضارب باعث ریسک اعتباری می‌شود. این مشکل نیز به علت مسئله اطلاعات نامتقارن برای بانک پدید می‌آید.

ریسک قیمت: این ریسک در قراردادهای سهمی از سود، از راه قرارداد مشارکت حقوقی پدید می‌آید. بر مبنای مشارکت حقوقی بانک‌ها می‌توانند سرمایه مورد نیاز بخش‌های گوناگون اقتصادی را از راه خرید سهام تأمین مالی کنند. هر گونه نوسان قیمت سهام باعث افزایش ریسک قیمت برای بانک می‌شود.

ریسک عملیاتی: بعد از ریسک اعتباری مهم‌ترین ریسکی که عقدهای مشارکتی به‌ویژه قراردادهای سهمی از سود با آن روبه‌رواند، ریسک عملیاتی است. با توجه به ویژگی‌های خاص قراردادهای سهمی از سود که نیاز به کنترل و نظارت از طرف بانک دارند و نیز با عنایت به عدم تخصص کافی و آموزش مناسب کارکنان بانکی ایران و فقدان نظام پایش و کنترل جامع در نظام بانکی، به نظر می‌رسد ریسک عملیاتی این عقدها به‌طور نسبی فراوان باشد.

www.SID.ir

Archive of SID

قراردادهای سهمی از محصول

قراردادهای سهمی از محصول شامل قرارداد مزارعه و مساقات است. این قراردادها از لحاظ ریسک در بسیاری از موردها شبیه قراردادهای سهمی از سود هستند. اما توجه به چند مورد در این نوع قراردادها ضرور است:

۱. مزارعه و مساقات برخلاف عقدهای سهمی از سود، به‌ویژه تأمین مالی به روش مشارکت، گستردگی کمی دارند. به عبارت دیگر حدود این‌دو قرارداد با توجه به ماهیت آنها در عرصه باغداری و زراعت و به‌طور کلی کشاورزی است. بنابراین کنترل و نظارت بر این قراردادها و آموزش مناسب و تخصصی کارکنان بانکی درباره این عقدها برای نظام بانکداری بدون ربای ایران نسبت به عقدهای سهمی از سود چندان مشکل نیست. از این‌رو به نظر می‌رسد ریسک عملیاتی این عقده (مزارعه و مساعات) نسبت به عقدهای سهمی از سود کمتر باشد.

۲. با توجه به اینکه در قراردادهای سهمی از محصول، هر یک از طرفین قرارداد (عامل و مالک) در محصول نهایی با توجه به سهمشان سهیم هستند، بنابراین به نظر می‌رسد ریسک اعتباری این قراردادها نسبت به عقدهای سهمی از سود به‌ویژه مضاربه و مشارکت مدنی کمتر باشد. همچنین سهم هر یک از طرفین قرارداد در این عقدها به‌صورت مشاع تعیین می‌شود (ر.ک: موسویان، ۱۳۸٦: ۲٤٦ و ۲٤۳). این مسئله نیز ریسک اعتباری ناشی از این عقدها را کاهش می‌دهد.

پیشنهاد ابزارها و روش‌های مدیریت ریسک در نظام بانکداری بدون ربای ایران

در بررسی صورت گرفته در بخش پیشین مشخص شد که برخی از ریسک‌ها بین نظام بانکداری بدون ربای ایران و نظام بانکی متداول مشترک هستند. بر همین اساس تکنیک‌های شناسایی و مدیریت ریسک را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد. اول شامل تکنیک‌هایی که با اصول اسلامی سازگاری داشته و قابلیت اجرا در نظام بانکداری بدون ربای ایران را دارند. دوم شامل روش‌هایی که نیاز به بازبینی و اصلاح شرعی و فقهی دارند. در این قسمت روش‌های کاهش و مدیریت ریسک که از یک‌سو قابلیت انطباق با قانون‌های اسلامی را دارند و از سوی دیگر قابل کاربرد در نظام بانکی بدون ربای ایران هستند، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

www.SID.ir

Archive of SID

۱. ذخیره‌های زیان اعتباری (Loan Loss Reserves)

ذخیره‌های زیان اعتباری، مقدار وجوهی است که بانک‌ها در ازای زیـان اعتبـاری قابـل انتظار به‌صورت ذخیره نگه‌داری می‌کنند. مقدار این ذخیره به قابل اعتمادبودن روش محاسبه زیان اعتباری به‌وسیله نظام بانکی بستگی دارد. بانک‌های اسلامی می‌توانند بر مبنـای روش مشارکت ذخیره‌های زیان اعتباری تشکیل دهند. به‌طور مثال فرض کنید یک بانک اسلامی بر مبنای محاسبه‌ها انتظار دارد۵۰ واحد زیان اعتباری در طول یک دوره زمانی مشخص (به‌طور مثال یک‌ساله) داشته باشد. در این حالت بانک اسلامی می‌تواند بر مبنای عقد شرکت به میزان ۵۰ واحد یا بیشتر سهام به مشتریان بفروشد (Khan and Ahmed, 2001: 107). نظام بانکی ایران نیز می‌تواند از این ذخیره‌ها برای مدیریت ریسک اعتباری اسـتفاده کنـد. بـه عبـارت دیگر بانک‌ها می‌توانند با تشکیل صندوق ذخیره اعتباری به میزان زیان اعتباری پـیش‌بینـی شده، به فروش سهام بر مبنای عقد شرکت اقدام کنند. بدیهی است در این حالـت سـود و زیان احتمالی به تناسب سرمایه سهامداران بین آنها تقسیم می‌شود.

۲. رهن (وثیقه) و ضمانت

اگر در قرارداد قرض شرط شود که قرض‌گیرنده چیزی را نزد قرض‌دهنده رهن (گرو) بگذارد یا فردی را به عنوان ضامن یا کفیل معرفی کند، چنین شرطی هر چند به مـصلحت قرض‌دهنده است اما ربا و حرام نیست (موسویان، ۱۳۸٦: ۱۹۵). رهن و ضـمانت دو ابـزار مهم تأمینی در برابر زیان اعتباری در شریعت اسلام است. این‌دو ابزار در حال حاضر نیز در نظام بانکی ایران بسیار مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۳. تبدیل عقد مضاربه به جعاله

عقد مضاربه را می‌توان به‌صورت جعاله منعقد ساخت. به این صـورت کـه مالـک بـه عامل بگوید اگر با این مال تجارت کنی و سودی به دست آوری (به‌طور مثال) نصف سود مال تو است. در این صورت جعاله فایده مضاربه را می‌دهد و نیاز نیست شـرایط مـضاربه رعایت شود (موسوی‌خمینی، ۱٤۱٦: ۱، ۵۷۰؛ موسویان، ۱۳۸٦: ۲٤۰). با تبدیل عقد مضاربه به جعاله ریسک اعتبار ناشی از اطلاعات نامتقارن برای عقد مضاربه بسیار کاهش می‌یابـد.

www.SID.ir

Archive of SID

بانک‌های ایران می‌توانند از این روش برای مواقعی که ریسک اعتباری طرح فراوان بوده یا نظارت بر طرح مشکل باشد، عقد مضاربه را به جعاله تبدیل کنند. در این حالت (در عقد جعاله) عامل، ضامن سرمایه است.

۴. کاربردهای قرارداد صلح در کاهش و مدیریت ریسک

صلح در اصطلاح شرعی، قراردادی است که به سبب آن انسان با دیگری سازش می‌کند که مقداری از مال یا منفعت مال خود را ملک وی کند یا از حق خود بگذرد، خواه این سازش در برابر عوض یا بدون عوض باشد (مراجع عظام تقلید، ۱۳۸۳: ۲، ۲۷۳؛ موسویان، ۱۳۸٦: ۲٤۷) قرارداد صلح در کاهش و مدیریت ریسک در نظام بانکداری غیرربوی بسیار کاربرد دارد. در این قسمت فقط به دو کاربرد آن اشاره می‌شود:

أ. در مواردی که قرارداد، عقدها یا ایقاعی جایز است و طرفین می‌خواهند لازم باشد، می‌توانند مفاد آن قرارداد را از راه صلح انشا کنند (موسویان، ۱۳۸٦: ۲۵۱). با استفاده از این روش می‌توان ریسک جایزبودن قرارداد جعاله (که در قسمت پیشین شرح داده شد) را کاهش داد؛

ب. در مواردی که به جهت نبودن یکی از شرایط خاص، قراردادهای معین باطل می‌شود، می‌توان مفاد آن را به قرارداد صلح انشاء کرد. به‌طور مثال، می‌توان بیع سلف قبل از سررسید را به قرارداد صلح انشا کرد. (همان: ۲۵۲ ـ ۲۵۱) بانک‌ها می‌توانند با استفاده از این عقد ریسک قیمت ناشی از قرارداد سلف را به حداقل رسانده و کالایی را که به سلف خریده‌اند، پیش از سررسید به فروش رسانند.

با توجه به موارد بالا کاربردهای قرارداد صلح در کاهش و مدیریت انواع ریسک در نظام بانکداری بدون ربای ایران مشخص شد.

۵. قراداد دو گامی (Two-Step Contract)

در قسمت‌های پیشین ذکر شد که یکی از ریسک‌هایی که بانکداری بدون ربای ایران با آن روبه‌رو است، ریسک عدم تعدیل است. با استفاده از قرارداد دو گامی تا حدودی می‌توان این ریسک را کاهش داد. برای درک بهتر فرض کنید بانک تجارت مقداری تجهیزات و ماشین‌آلات را بر مبنای فروش اقساطی یکساله به یک مشتری واگذارده است.

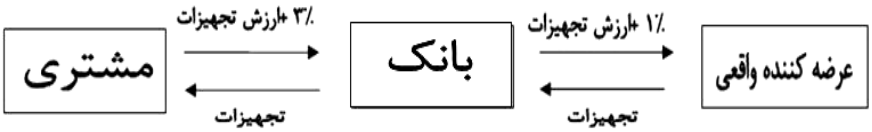
www.SID.ir

Archive of SID

اکنون اگر در طی این یکسال نرخ تورم ۵ درصد افزایش یابد (با توجه به عدم تعدیل نرخ سود در قرارداد فروش اقساطی) ارزش مطالبه‌های قابل دریافت بانک ۵ درصد کاهش می‌یابد. با استفاده از قرارداد دو گامی می‌توان این ریسک را مدیریت کرد. در قرارداد دو گامی بانک با دو قرارداد فروش اقساطی روبه‌رو است:

۱. در جایگاه عرضه‌کننده در برابر مشتری؛

۲. در جایگاه خریدار در برابر عرضه‌کننده واقعی (Khan and Ahmed, 2001: 156).

نمودار پیش‌گفته سازوکار قرارداد دو گامی را به‌طور مثال بانک تجارت نشان می‌دهد. با توجه به نمودار مشخص است که در گام نخست بانک تجارت در جایگاه عرضه‌کننده تجهیزات بر مبنای قرارداد فروش اقساطی در برابر مشتری مطرح است. ارزش کلی قرارداد برابر ارزش تجهیزات به‌همراه ۳ درصد سود است. از طرف دیگر، بانک تجارت در جایگاه خریدار تجهیزات در برابر عرضه‌کننده واقعی بر مبنای فروش اقساطی وارد معامله می‌شود. در این مورد ارزش کلی قرارداد برابر ارزش تجهیزات به‌همراه یک درصد سود است. با توجه به سازوکار قرارداد دو گامی مشخص است که افزایش تورم ۵ درصدی، ارزش مطالبه‌های قابل دریافت را ۵ درصد کاهش می‌دهد و همزمان ارزش بدهی‌های قابل پرداخت را نیز ۵ درصد افزایش می‌دهد. روش دو گامی برای قراردادهای اجاره به شرط تملیک و سلف نیز کاربرد دارد.

۶. بیع العربون

بیع العربون به معنای این است که مشتری، کالایی را می‌خرد و مبلغ اندکی به فروشنده می‌پردازد. اگر مشتری بیع را نهایی کرد، مبلغ پرداختی جزیی از ثمن واقع می‌شود و اگر نهایی نکرد، مبلغ پرداختی به‌صورت هبه به فروشنده تعلق می‌گیرد. در واقع مشتری فقط خیار دارد (رضایی، ۱۳۸۲: ٤٥) در قسمت‌های پیشین ذکر شد که بر مبنای قرارداد مشارکت حقوقی، بانک‌ها می‌توانند به خرید سهام بپردازند. یکی از ریسک‌هایی که خرید

www.SID.ir

Archive of SID

سهام برای بانک‌ها پدید می‌آورد، ریسک کاهش قیمت سهام است. نظام بانکداری بدون ربای ایران می‌تواند از بیع العربون برای کاهش این ریسک استفاده کند. در این صورت بانک مبلغی به‌صورت پیش پرداخت برای خرید سهام می‌پردازد. اگر در آینده قیمت سهام مطابق پیش‌بینی و خواست بانک باشد، این مبلغ به‌صورت قسمتی از قیمت سهام می‌شود و در غیر این صورت و انصراف بانک از خرید سهام، مبلغ پیش پرداخت به‌صورت هبه به فروشنده تعلق می‌گیرد.

۷. تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها (Securitization)

تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها شیوه‌ای است برای افزایش وجوه جدید و کاهش ریسک‌هایی که بانک با آن روبه‌رو است. در این روش بانک‌ها دارایی‌های دارای بازدهی و عایدی را در یک گروه قرار داده و به پشتوانه این دارایی‌ها اوراق بهادار در بازار می‌فروشند. بنابراین دارایی‌های غیرنقد به اوراق بهادار با پشتوانه دارایی که قابل خرید و فروش هستند، تبدیل می‌شود (Mishkin, 2004: 126).

تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها در بانکداری بدون ربا بر مبنای خرید و فرش دَین است. این روش می‌تواند روش سودمندی برای کاهش ریسک نقدینگی و اعتباری در نظام بانکداری بدون ربای ایران باشد. به‌طور مثال، اگر بانک صادرات بر مبنای فروش اقساطی، یک خودرو به ارزش نود میلیون تومان را سه ساله با سود ده میلیون تومان (جمعاً صد میلیون) به مشتری واگذارد، می‌تواند به پشتوانه این دارایی (خودرو) اوراق بهادار منتشر کند. در این حالت بانک می‌تواند به‌طور مثال به میزان ۱۰۰ میلیون اوراق بهادار منتشر کرده و به ۹۲ میلیون بفروشد. به دیگر بیان در این‌باره بانک مطالبه‌های قابل دریافت خود (صد میلیون) را به میزان ۹۲ میلیون به خریداران اوراق می‌فروشد. توجه شود که فرایند تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها شامل نهادها و ابزارهای خاص شامل: شرکت با مقاصد خاص (Special Purpose Vehicle)، مؤسسه امین (Trustee)، شرکت رتبه‌بندی و ... است که از ذکر جزییات خوداری می‌شود. با توجه به ویژگی تبدیل به اوراق بهادار کردن دارایی‌ها، با کاربرد این روش در نظام بانکداری ایران، دست‌کم دو کاربرد مهم و

www.SID.ir

Archive of SID

سودمند برای نظام بانکی پدید می‌آید:

۱. وجوه نقد دوباره به نظام بانکی برمی‌گردند و بانک دوباره می‌تواند این وجوه را تخصیص دهد (کاهش ریسک نقدینگی)؛

۲. ریسک اعتباری، ریسک عدم تعدیل ناشی از روش‌های تخصیص وجوه به‌صورت عقدهای مبادله‌ای که به پشتوانه دارایی انجام می‌شود، به خریداران اوراق انتقال می‌یابد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این مقاله ضمن بررسی انواع ریسک در نظام و ساختار بانکداری بدون ربای ایران، روش‌های کاهش و مدیریت این ریسک‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و مشخص شد این نظام با دو نوع گوناگون از ریسک روبه‌رو است. نخست؛ شامل ریسک‌هایی که بین نظام بانکداری بدون ربای ایران و نظام بانکداری متعارف، مشترک هستند و دوم؛ ریسک‌هایی که با توجه به ویژگی‌های خاص نظام بانکداری بدون ربا، فقط به این نظام اختصاص دارند. افزون بر این، بررسی‌ها نشان داد که برخی از روش‌های مدیریت ریسک متداول قابلیت کاربرد در بانکداری بدون ربای ایران را دارند (مانند تبدیل به اوراق بهادارکردن دارایی‌ها) اما روش‌ها و تکنیک‌هایی نیز وجود دارند که فقط به‌صورت ابزارهای مدیریت ریسک در نظام بانکداری بدون ربا کاربرد دارند (مانند تبدیل مضاربه به جعاله). همچنین بیان شد که بسیاری از قراردادها و قانون‌های اسلامی، روش‌های سودمند و مفیدی جهت کاهش و مدیریت ریسک در نظام بانکداری بدون ربا را ارایه می‌کنند (مانند قرارداد صلح). از این‌رو می‌توان گفت بسیاری از قوانین و قراردادهای مالی اسلامی، خود روشی برای کاهش مدیریت ریسک شمرده می‌شود. در بخش بعدی مقاله تبیین شد که، نظام کنونی بانکداری بدون ربای ایران ریسک‌هایی دارد که برخی از آنها به علت کاستی‌ها و نواقصی که در قانون فعلی بانکداری بدون ربای ایران وجود دارد، پدید می‌آیند. بنابراین برای رفع این نواقص و در نتیجه کاهش ریسک در نظام بانکی ایران، راهکارها و پیشنهادهای ذیل می‌تواند به حل مشکل‌های ناشی از وجود انواع ریسک

www.SID.ir

Archive of SID

در نظام بانکداری بدون ربای کشور کمک شایان بکند:

۱. بازنگری قانون عملیات بانکی بدون ربا به‌ویژه در جذب و تخصیص وجوه؛
۲. بازنگری در الگوی عملیاتی نظام بانکی؛
۳. پدیدآوردن بازارهای پولی بین بانکی بر مبنای قانون‌های اسلامی؛
٤. تشکیل بازارهای ثانویه پویا و فعال با ویژگی‌های اسلامی؛
۵. پدیدآوردن رویه مشترک و استاندارد حسابداری بر مبنای روش‌های قراردادهای مالی اسلامی؛
٦. پدیدآوردن نظام سنجش، پایش و کنترل انواع ریسک در نظام بانکداری بدون ربای ایران؛
۷. پدیدآوردن نظام کارای سنجش و رتبه‌بندی اعتباری؛
۸. آموزش کارکنان بانکی با قانون‌های روش‌های تأمین مالی اسلامی؛
۹. پدیدآوردن سامانه بانکداری الکترونیکی با توجه به ویژگی‌های تأمین مالی اسلامی.

امید است با انجام و اجرای این پیشنهادها و بسیاری از نظرهای متخصصان حوزه، دانشگاه و کارشناسان بانکی، نظام کنونی بانکداری بدون ربای ایران به نظامی پویا، کارا و مطلوب تبدیل شده و متناسب با این نظام، نظام مدیریت ریسک کارامد شکل گیرد.

www.SID.ir

Archive of SID

منابع و مأخذ

أ. فارسی

۱. اکبریان، رضا و دیانتی، محمدحسین، ۱۳۸۵ش، «مدیریت ریسک در بانکداری بدون ربا»، *فصلنامه علمی ـ پژوهشی اقتصاد اسلامی شماره*، ش۲۵.

۲. راعی، رضا و سعیدی، علی، ۱۳۸۳ش، *مبانی مهندسی مالی و مدیریت ریسک*، تهران: دانشکده مدیریت دانشگاه تهران و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، اول.

۳. ساندراراجان، وی و اریکو، لوکا، ۱۳۸۱ش، «جایگاه ابزارهای سرمایه‌گذاری و مؤسسات مالی اسلامی در نظام مالی اسلامی در نظام بین‌المللی، مباحث اصلی در مدیریت ریسک و چالش‌های موجود»، *مجموعه مقالات سیزدهمین همایش بانکداری اسلامی*، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

٤. عقیلی‌کرمانی، پرویز، ۱۳۸۱ ش، «مدیریت ریسک در بانکداری سنتی در مقایسه با بانکداری بدون ربا»، *مجموعه مقالات سیزدهیمن همایش بانکداری اسلامی*، تهران: مؤسسه عالی بانکداری.

۵. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، *قانون عملیات بانکی بدون ربا*، ۱۳٦۳ش، تهران: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

٦. کدخدایی، حسین، ۱۳۷۹ش، «پدیده ریسک در بانکداری اسلامی»، *مجموعه مقالات سیزدهمین همایش بانکداری اسلامی*، تهران: موسسه عالی بانکداری ایران.

۷. مراجع عظام تقلید، ۱۳۸۳ش، *رساله توضیح المسائل*، قم: جامعه مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.

۸. موسویان، سیدعباس، ۱۳۸۵ش، «الگوی جدید بانکداری بدون ربا»، *فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی*، ش۲۲.

۹. ـــــــــ ، ۱۳۸٦ش، *ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، اول.

www.SID.ir

Archive of SID

۱۰. موسوی‌خمینی، سیدروح‌الله، ۱٤۱٦ق، *تحریر الوسیله*، قم: جامعه مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.

۱۱. مهدوی‌نجم‌آبادی، سیدحسین، ۱۳۸۱ش، «تفاوت‌های اساسی توزیع ریسک در دو نظام بانکداری اسلامی و سنتی»، *مجموعه مقالات سیزدهمین همایش بانکداری اسلامی*، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

۱۲. ناصری، مهدی و باقری، وحید، ۱۳۸٦ش، «بررسی ساز و کار پرداخت سود واقعی به سپرده‌های سرمایه‌گذاری در بانکداری اسلامی و مشکلات فراروی اجرای آن»، *مجموعه مقالات هجدهمین همایش بانکداری اسلامی*، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

۱۳. نجفی، محمدحسن، ۱۳۹۲ق، *جواهر الکلام*، تهران: انتشارات اسلامی.

۱٤. ویلیامز، چستر آرتور و هانیز، ریچارد، ۱۳۸۲ش، *مدیریت ریسک*، داور ونوس و حجت الله گودرزی، تهران: نگاه دانش، اول.

۱۵. هدایتی، سیدعلی‌اصغر و همکاران، ۱۳۸۱ش، *عملیات بانکی داخلی* ـ۲، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.

ب. انگلیسی

1. BCBS, 1999, "Principles for the Management of Credit Risk", Consultative Paper, Basel Committee on Banking Supervision.
2. BCBS, 2001, "Principles for the Management and Supervision of Interest Rate Risk", Basel Committee on Banking Supervision
3. Crouhy, Michel, Dan Galai, and Robert Mark. (2001), *Risk Management*, New York; McGraw Hill.
4. Gleason, James T. 2000, *Risk: The New Management Imperative in Finance*, Princeton; Bloomberg Press.
5. Jorion, Phillippe and Sarkis J. Khoury. 1996, *Financial Risk Management Domestic and International Dimensions*, Massachusetts; Blackwell Publishers.

www.SID.ir

Archive of SID

6. Khan,T and Ahmed,H. 2001, *Risk Management: An Analysis of issues in Islamic Financial Industry* . Jeddah: Islamic Research and Training Institute *(*IRTI).

7. Mishkin, Frederic S. 2004, *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, New York; Harper Collins, 7th ed.

8. Obaidullah, M. 2002, "Islamic Risk Management: Towards Greater Ethics and Efficiency" , International Journal of Islamic Financial Services, V01.04, No.3.

www.SID.ir